

DALIA MARIJA STANČIENĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas

PRANAS DOVYDAITIS: AUGUSTINO FILOSOFIJOS AKTUALUMAS

Pranas Dovydaitis: The philosophy of Augustine today

SUMMARY

In the article, the book by Pranas Dovydaitis (1886–1942) *The Modernity of Saint Augustine's Personality and the Relevance of his Philosophy* (1931) is considered. Augustine built the Christian understanding of reality on the basis of neo-Platonism, and this way contributed to philosophy no less than to theology. He adapted the Greeks' programme of the seven liberal arts to the development of the Christian personality. According to Dovydaitis, the gnoseology and anthropology of Augustine is more relevant than those of such outstanding thinkers as Descartes, Malebranche, Leibnitz and Kant. In the Augustinian method of cognition, modern man finds paradigms of truth and freedom similar to those of Goethe's Faust. They make the writings of Augustine pieces of art akin to those of Schopenhauer and Nietzsche. Dovydaitis maintains that Augustine directed mysticism and foundations to scholasticism, and that his relevance to modern philosophy is doubtless.

IŽANGA

1930 m. gruodžio 14 d. Vytauto Didžiojo universitete Teologijos-filosofijos fakultete minint 1500-ąsias šv. Augustino mirties metines, profesorius Pranas Dovydaitis perskaitė įvadinę paskaitą *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, kurią praplėtes

išspausdino 1930 ir 1931 m. žurnalo *Logos* numeriuose. Vėliau, 1931 m., Kauno „Šviesos“ spaustuvė išleido ją atskiru leidiniu. Dovydaitis atkreipė dėmesį, kad nors Augustino nuopelnai teologijai didžiuliai, jo filosofija yra ne mažiau aktuali: „šv. Augustino grynai

RAKTAŽODŽIAI: Pranas Dovydaitis, Augustinas, septyni laisvieji menai, neoplatonizmas, metafizika, gnoseologija.
KEY WORDS: Pranas Dovydaitis, Augustine, seven liberal arts, neo-Platonism, metaphysics, gnoseology.

filosofinis minties darbas ilgai gulėjo lyg koks negyvas kapitalas, dirvonavo lyg nedirbamas laukas. Vakarų Europos minties istorija tik neaiškiai, miglotai juto esanti paveikta ir daugelio grynai filosofinių jo raštų¹. Šiuo darbu Dovydaitis siekia parodyti, kodėl mo-

dernieji mąstytojai grįžta prie Augustino idėjų ir kas sieja Augustino filosofiją su šiuolaikine kultūra. Straipsnyje, analizuodami Dovydaičio refleksiją Augustino filosofijos temomis, bandysime suprasti paties Dovydaičio filosofinę nuostatą.

AŠ TOBULINIMOSI IR LAVINIMOSI KELIJE

Dovydaitis pabrėžė *išvidinį* Augustino siekį proto galia pažinti save patį tikint, kad žmoguje glūdinti Dievo dalelė priartins jį prie Dievo pažinimo. Taigi žmogus išminties galia savo sielą kreipia Dievo link. Žmogaus siela, pasak Augustino, pakliuvusi į kūną ir paveikta materijos, pamiršo savo tikrąją prigimtį, kurią žmogus iš naujo atranda mąstydamas. Atskirdamas materialaus ir dvasinio pasaulių suvokimą, Augustinas pažymi, kad ne visiems mokslams suteikta galimybė pažinti mąstomąjį arba dvasinį pasaulį. Kūrinyje *Apie tvarką (De ordine)* Augustinas analizuoja septynias disciplinas: gramatiką, logiką, retoriką, aritmetiką, muziką, geometriją ir astrologiją², kurios yra septynios sielos tobulinimo pakopos. Maldoje kreipdamasis į Dievą: „Žinau, kad turiu pas Tave grįžti“³, jis tiki, kad studijuodamas šias disciplinas, žmogus pažins Dievo valdomo pasaulio dėsnius, kurie veda prie mąstomojo pasaulio, t.y. prie daiktų idėjų, ir galiausiai – prie Dievo regėjimo. Dovydaitis atkreipia dėmesį, jog „iš neoplatonizmo Augustinas pirmiausia išmoko, kad Dievas yra dvasia. Iki tol jis dievybę vaizdavo ir galvojęs visuomet kaip erdvė išstususių esybę“⁴. Sekdamas pla-

tonikais, Augustinas sielos kilimą į Dievą aprašo naudodamasis šviesos metafora ir Proto personifikacija. Jis kalba pats su savimi: „Juk Protas, besikalbantis su tavimi, žada parodyti tavo mąstymui Dievą taip, kaip saulė pasirodo akims. Mat mąstymo gebos sieloms yra nelyginant jų juslės; o visi mokslų teikiami tiksliausi teiginiai panašūs į tuos dalykus, kurie apšviečiami saulės, kad galėtų būti matomi, kaip antai žemė ir visa, kas yra ant žemės“⁵. Taigi Dovydaitis nurodo, jog Augustinas „iš neoplatonikų išmoko, kad Dievas netalpintinas erdvėj, kad jis yra nekūniška šviesa, visur esanti dvasinė esybė“⁶.

Pereinant nuo materialių prie mąstomųjų dalykų pažinimo, Augustinui svarbu, kad juslėmis perteiktas žinojimas neužgožtų ir neiškreiptų mąstymo: „aš, Protas, mąstymui esu tai, kas akims yra žiūrėjimas. Juk turėti akis nėra tas pat, kas žiūrėti, kaip ir žiūrėti nėra tas pat, kas matyti. <...>. Sveikos akys yra mąstymas be visokio kūno purvo, tai yra nutolęs ir apsisalęs nuo mirtingų dalykų troškimų“⁷. *A priori* sieloje esantis mokslas – dieviškasis įstatymas, kuris „Jame [Dieve] visada būdamas nekintamas ir nepajudinamas, tarsi įrašo-

mas į išmintingas sielas, kad jos žinotų, jog tuo geriau ir kilniau gyvena, kuo tobuliau jį kontempliuoja suprasdami ir kuo uoliau jo laikosi gyvendami. Todėl šis mokslas tiems, kurie geidžia jį išmanyti, liepia laikytis dvigubos tvarkos, kurios viena dalis priklauso gyvenimui, kita lavinimui(si)⁸. Laisvieji menai, susiję su mąstymu, padeda pažinti dieviškąjį įstatymą ir, tobulindami žmogaus sielą, veda ją prie Dievo. Paskelbtuose tyrimuose apie Augustino požiūrį į septynis laisvuosius menus⁹, atkreiptas dėmesys, kad pabrėžęs, jog aukštesnioji prigimtis negali susimaišyti su žemesniąja, Augustinas daro tokią išvadą: praktiniai mokslai, kaip medicina ar botanika, nedaro sielai jokios įtakos dėl jos grįžimo pas Dievą ar pačios savęs pažinimui. Pasirinkusieji tobulinti sielą laisvaisiais menais, teigia Augustinas, turės gyventi ramiai, nepasiduodami jausmams, skirdami daug dėmesio studijoms, žinodami, kad dieviškoji tvarka nulemia disciplinų tvarką.

Kalbėdamas apie neprotingos sielos lavinimąsi, Augustinas pabrėžia Proto vaidmenį: „Protas – tai minties judėjimas, galintis atskirti ir susieti tuos dalykus, kurių [žmogus] yra mokomas: kuriuo [protu] vadovautis tam, kad pažintų Dievą arba tai, kas mumyse arba visur yra siela, žmonių giminė ypač re-tai gali; ne dėl [ko nors] kito, o dėl to, kad kiekvienam, įžengusiam į tą jausmų sritį, sunku į save sugrįžti“¹⁰. Taigi matome, kad Augustinas išskiria individualią ir visuotinę sielas. Be to, Augustinas kalba apie sielos perėjimą į pojūčius ir grįžimą į save, kaip savęs pačios ir

kūno pažinimą. Dėl sielos polinkio į pojūčius sunku suvokti patį Proto, todėl „kas yra Protas ir koks jis yra, žino tik labai nedaugelis [žmonių]“¹¹.

Tapatindamas žmogų su protinga siela, Augustinas išskiria subjektyvų (*rationalis*) ir objektyvų (*rationalis*) protinę sąvoką. Subjektyvus protingumas tiesiogiai priklauso Protui, o objektyvus – sukurtiems ar pasakytiems dalykams. Protas, turėdamas dieviškumo pradmenį, reiškiasi įvairiuose būties lygmenyse pereinamas iš subjektyviai protingos sielos į objektyvų protingumą, kitaip tariant, į kuriamą pasaulį. „Tad yra trys dalykų giminės, – rašo Augustinas, – per kurias pasireiškia tas protingumas. Viena yra veiksmuose, nukreiptuose į tikslą, antra – kalbėjime, trečia – malonumuose. Pirmoji mums pataria nieko nedaryti lengvabūdiškai; antroji – teisingai mokyti, paskutinioji – palaimingai kontempliuoti. Pirmoji viešpatauja papročiuose, o dvi pastarosios – disciplinose“¹². Toks paskirstymas Augustinui leido parodyti, kokia turi būti lavinimo sistema, kad žmogus, įgijęs žinių, galėtų pažinti patį save, žinoti, kokia jo vieta pasaulyje, ir įgautų tikrąjį ir gelminį individo žmogiškumą. Pirmuoju atveju objektyvus protingumas, pasireiškiantis veiksmuose, yra doro elgesio taisyklių mokymas prisilaikant pagrindinės bendravimo su žmonėmis nuostatos: „lai niekam nedaro to, ko patys nenori patirti“¹³. Antroji rūšis – tai kalbos mokslai: gramatika, dialektika ir retorika, priklausanči ženklinančiai sričiai. Trečioji rūšis apibūdinama keturiomis matematinėmis disciplinomis – skaičių mokslu,

muzika, geometrija, astrologija, vedančiomis prie būties ir Dievo stebėjimo, ir filosofijos, kuri yra palaimintas būties ir Dievo kontempliavimas.

Toks Augustino Dievo pažinimo kelias Dovydaičiui yra pavyzdys, kaip

žmogus gali surasti savo tikrąją esmę, tikrąją būtį, pavyzdys „atsivertimo iš nakties klajojimų, iš radikalaus abejojimo bevilties, iš misticistinės teosofijos mandravojimų į Kristaus religijos šviesą ir širdies rimtį“¹⁴.

TIESOS PAŽINIMAS

Dovydaitis, supratęs, kad filosofija Augustinui turėjusi išspręsti sielos ir Dievo problemą, pabrėžia, jog tai įmanoma tik *išsiaiškinus tiesos pažinimo galimumą*¹⁵. Augustino tiesos pažinimo modernizmą, pasak Dovydaičio, parodo jo teleologinis metodas. Augustinas, pabrėždamas „įsitikinimo, kad tiesa galinti būti rasta“¹⁶, reikšmę ir jos pirmumą prieš genetinį tyrimą, atmetė tiesos kilmės nagrinėjimą. Dovydaičio nuomone, dėl neoplatonizmo filosofijos darytos įtakos Augustinas atranda metodą, kad „tiesą galima rasti ne išviršiniame pasauly, ne pojūčiuose ir ne empiristiškai, bet savo paties viduj, savęs sąmonėj ir dvasinės intuicijos pagalba“¹⁷, o tai leidžia Augustiną lyginti su Descartesu: „dekartiškąjį principą *Cogito, ergo sum* Augustinas yra dar sustiprinęs principu *Dubito, ergo sum*. Ir visa kuo abejojant, palieka neabejotinai tikras vienas dalykas, būtent, patsai abejojimas, kad esi abejojantis. O jei abejojimas yra tikras dalykas, tai taip pat turi būti tikri ir kiti sąmonės faktai, neatskiriami nuo abejojimo, kaip, antai, gyvenimas, atsiminimas, pažinimas, norėjimas, galvojimas, žinojimas, sprendimas“¹⁸. Taigi Augustinui neabejotina tiesa yra jo paties egzistavimas. Dialogue *Apie laisvąjį sprendi-*

mą Augustinas pabrėžia, kad abejojimas savo egzistavimu jau yra paties egzistavimo patvirtinimas, nes neįmanoma mąstyti neegzistuojant: „Todėl pirmiausia tavęs klausiu, – kad pradėtume nuo aiškiausių dalykų, – ar tu pats esi. O galbūt būgštauji, kad toks klausimas tavęs nesuklaidintų, nors, šiaip ar taip, jeigu tavęs nebūtų, niekaip negalėtum būti suklaidintas“¹⁹. Tolesnė Augustino prielaida – tvarkos būtinumas. Egzistavimo žinojimas leidžia Augustinui postuliuoti, kad gyvendamas jis pažįsta ir tai yra geriau, negu šiaip sau egzistuoti: „Na kadangi aišku, jog tu esi, – o ir nebūtų aišku, jei negyventum, – taigi aišku ir tai, jog gyveni; ...Vadinasi, tau aiškus ir trečias – t.y., kad tu supranti. ... Kaip tau atrodo: kas iš šių trijų svarbiausias? – Evodijus atsako Augustinui – supratinimas“²⁰. Taigi, pasak Dovydaičio, Augustinui „abejojimas virsta geru metodu tiesai surasti“²¹ ir įrodyti tvarkos būtinumą, kuris priklauso nuo aukštesnės būties – Dievo. Ši tvarka yra nekintamas dėsnis, amžinasis įstatymas, „kuriuo teisingai pasiekama, kad visa būtų kuo tvarkingiausia“²². Prigimtinis įstatymas, nukreiptas į protą, padeda žmogui teisingai galvoti ir atrasti tiesą. Dovydaitis pastebėjo, kad sukrikiščionindamas

platonizmą, Augustinas pažinimo problemas sprendė platoniškos gnoseologijos bei metafizikos priemonėmis. Žmogus kontempliuodamas gali pažinti etikos, estetikos, logikos, matematikos tiesas, kurios yra nekintamos ir „Dievo galvosenoj joms atitinka dieviškos idėjos, dieviški pirmovaizdžiai, pagal kuriuos visa sukurta <...>. Šias amžinas, nekintamas tiesas mūsų dvasia pažįsta savyje dieviškos dvasios apšviečiama“²³. Dovydaitis pabrėžia, kad, ypač pranciškonų, ši apšvietos arba iluminacijos koncepcija, vadinama augustinizmu, buvo plėtojama viduramžiais.

Toks tiesų radimasis sąmonėje leido Augustinui prieiti prie Dievo kaip „aukščiausiosios proto ir absoliučiai amžinos bei nekintamos tikrovės“²⁴, t.y. prie noetinio Dievo buvimo įrodymo, kuriuo vėliau, Dovydaičio teigimu, pasinaudos Descartesas, Malebranche'as, Leibniztas. Tačiau šis Dievo buvimo įrodymas Augustinui yra ne vienintelis kelias. Jis kalba ir apie kitą būdą, būtent apie įrodymą, kylantį iš priežastinumo dėsnio.

Dievo buvimo įrodymas Augustinui reikalingas dėl dviejų priežasčių: pirmiausia netikinčiam žmogui, kuris pripažįsta racionalius įrodymus, padėti pripažinti Dievo buvimą; antra – tikinčiam filosofinis Dievo buvimo tyrimas padarys suprantamas religines tiesas. Pokalbyje su Evodijumi Augustinas klausia: „jei koks iš tų kvailių, apie kuriuos yra parašyta: *Kvailys sau širdyje sako: „Dievo nėra“* (Ps 52[53]), šitaip tau ir pasakytų, nenorėdamas drauge su tavimi tikėti, bet norėdamas sužinoti, ar

tiki teisingai, – ar pasitrauktum nuo to žmogaus, ar nuspręstum kaip nors jį įtikinti tuo, ką laikai nepajudinama; ypač jei jis uoliai trokštų tai sužinoti, o ne užsispyrusiai ginčyti“²⁵ Augustino teigimu, visos įrodytos tikėjimo tiesos yra subrendusio krikščionio kontempliatyvaus gyvenimo dalis, nes „jeigu tikėti būtų viena, o suprasti – kas kita, ir nereikėtų pirmiausia įtikėti didžiais ir dieviškais dalykais, kuriuos trokštame suprasti, – veltui būtų Pranašas sakęs: *Jei netikėsite, jūs nesuprasite* (Iz 7,9)“²⁶.

Kita vertus, Augustinui Dievo buvimo įrodymai nėra tik tikėjimo patvirtinimas, bet tai yra vidinė sielos kelionė pas Dievą, t.y. sielos sugrįžimas į namus. Ši kelionė prasideda atsigręžus nuo pasaulio į save, o savyje – nuo juslių prie proto. Tokiu būdu siela tampa pažinimo instrumentu. Kildamas nuo žemiausių, t.y. juslišių, sielos pažinimo pakopų prie aukštesnių, žmogus atsiriboja nuo materialaus ir išorinio pasaulio. Šis atsiribojimas, pasak Augustino, nėra grynas solipsizmas, kai asmuo lieka vienumoje su savimi, nes žmogus peržengia savo proto ribas atrodams visuotinybę: „jokiu būdu negalėtum paneigti, kad yra nekintama tiesa, apimanti visa, kas yra nekintamai teisinga; jos negali pavadinti nei tavąja, nei manąja, nei kurio kito žmogaus, ji prieinama ir pasirodo bendrai visiems, išvelgiantiems nekintamas tiesas, – tarsi stebuklingai slapta ir vieša šviesa“²⁷. Visuotinės tiesos, Augustino teigimu, patvirtina, kad protas nėra aukščiausioji realybė, bet jo padedamas žmogus gali išiskverbti į amžiną ir nekintamą pasaulį,

esantį aukščiau materialaus daiktinio pasaulio. Šis amžinas ir nekintamas pasaulis – tai Dievo buvimo įrodymas ir kartu patvirtinimas, kad amžinos ir nekintamos tiesos kriterijus yra Dievas. Šią išvadą Augustinas pakartoja Evodijui sakydamas, jog „pažadėjau tau parodyti kažką aukštesnį už mūsų protą ir mąstymą. Štai tau pati tiesa ..., tęsdamas šią mintį, – be to, tu buvai sutikęs, kad jeigu parodyčiau ką nors aukštesnį už mūsų protus, pripažintum, jog tai – Dievas... Tavo sutikimą išgirdęs, tariau, jog

man pakaks tokio įrodymo. Mat jei yra kas aukštesnis, tai veikiausiai ir yra Dievas; o jeigu nėra, vadinasi, jau pati tiesa yra Dievas“²⁸. Tokiu būdu įrodydamas Dievo buvimą Augustinas remiasi teiginiu, kad tiesa yra pažini ir nuo nesuvokto žinojimo apie Dievo buvimą pereina prie suvokto žinojimo apie Dievo buvimą. Taigi Augustinas stengiasi suderinti tikėjimą su žinojimu ir, kaip pažymi Dovydaitis, „Tiesos problemos išsprendimas Augustinui drauge reiškia ir Dievo problemos išsprendimą“²⁹.

AUGUSTINO FILOSOFIJOS MODERNIZMAS

Pasak Dovydaičio, Augustino *nesuvokto žinojimo* koncepcija, grindžiama *atminties* samprata, kurią suprantame kaip praeitį, yra *labai vaisinga*³⁰. „Atsiminimo pajėga, – rašo Dovydaitis, – kurioj randasi vietos jusliniams, emociniams, teoriniams, voluntatiniams galimumams pasireikšti, Augustinas laiko esant tokį sielos veiksma, kuris laiduoja jos pirminę, egzistencinę būtį, ...kuris žmogaus sieloy artimiausiai susirišęs su laiko pergyvenimu“³¹. Augustino *atminties* sąvokos aprašymas *Išpažinimų*³² X knygoje leidžia suprasti sudėtingą epistemologinę teoriją apie turimą žinojimą iš Dievo nepažįstant paties Dievo. Augustinas kalba, kad visas žmogaus gyvenimas, visi žmogaus poelgiai yra determinuoti iki galo *nesuvokto žinojimo*. Tik turėdamas, nors ir miglotą, išsivaizdavimą, žmogus gali ko nors norėti ar siekti: „Pametė moteris drachmą ir ieškojo jos su žiburiumi. Jei ji nebūtų jos prisiminusi, nebūtų jos radusi. Juk radusi drachmą iš kur ji būtų

žinojusi, ar tai ta, jei nebūtų jos prisiminusi“³³ Taigi negalima ko nors ieškoti ar siekti to, kas visiškai nežinoma. Be to, priduria Augustinas, žmogus gali prisiminti tik tai, ko nepamiršo visišškai: „kai matome akyse arba mintyse kokį nors pažįstamą žmogų ir stengiamės [prisiminti] jo vardą, kurį užmiršome. ...O jei [vardas] būtų visiškai ištrintas iš galvos, tai mes neprisimintume, net jei mums būtų priminta. Juk mes dar ne visiškai pamiršome, nes prisimename bent jau tai, kad užmiršome. Taigi mes negalėtume net ieškoti tokio pamesto daikto, kurį būtume visiškai pamiršę“³⁴. Augustinas nori parodyti, kad egzistuoja atpažinimo kriterijus, nors iš dalies jis buvo prarastas. Taigi problema iškyla, koks turėtų būti atpažinimo kriterijus tuo pačiu metu esančiam ir nesančiam. Pasak Augustino, mes galime atmintyje turėti tiesos kriterijų ir jo neatpažinti, nes atmintis gali būti nepilna ir miglota. Dovydaitis pažymi, kad „atminties sąvoka

Augustinas įveda sielos p o t e n c i a l u m o naują mintį, kurią jis paskui plėtoja iki nesąmoningų funkcijų diferencijuoto pažinimo³⁵.

Be atminties, sieloje yra protas ir valia. Visi šie trys komponentai sielos veiksmuose turi tam tikrą paskirtį, kurią, pasak Dovydaičio, Augustino filosofijos šviesoje plėtoja modernioji psichologija. Dovydaitis pažymi, kad „tai tik viena kita nuotrupa iš milžiniško Augustino genialių minčių krūvos sielos problemą sprendžiant“³⁶.

Analizuodamas pagrindines Augustino filosofijos idėjas, Dovydaitis nurodo jų poveikį Vakarų minties plėtotei ir

pristato Augustino darbų tyrinėtojus. Pritardamas Etienne'o Gilsono nuomonei, kad Augustino pasekėjų darbai su paties Augustino raštais sudaro *augustinizmo okeaną*, „atsiduriame priešais klausimą, kuris gi yra tikrasis augustinizmas. Tikrąją augustinizmo kryptį nujautė jau viduriniai amžiai ..., vešliai bujojantį augustinės dvasios gyvenimą įstatę į tokią formą, kurioj jis gauna amžiną patvarumą“³⁷.

Baigdamas studiją apie Augustiną, Dovydaitis pabrėžia, kad modernioji filosofija, pritaikydama įvairiose srityse Augustino idėjas, papildys ir pagerins kultūrinį-dvasinį visuomenės gyvenimą.

IŠVADOS

Prano Dovydaičio studija apie Augustiną yra reikšminga filosofinės kultūros plėtros požiūriu. Vertindami šį darbą, galime teigti, kad tarpukario Lietuvoje Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto mokslininkai bandė suderinti dvi tuo metu vyraujančias europinės filosofijos kryptis – platoniską-ją-augustiniską ir aristotelinę-tomistinę.

Šiame darbe atsispindi XIX–XX a. Europos mąstytojų daryta įtaka: filosofija pateikiama kaip mokslas apie pažinimą. Dovydaitis ir kiti katalikų filosofai tokios nuostatos pagrindu bandė

grįsti universalios pasaulėžiūros galimumą derindami tikėjimą ir žinojimą.

Prano Dovydaičio nagrinėtos problemos liudija skirtingų filosofinių kryptių poveikį tarpukario Lietuvos krikščioniškos filosofijos raidai. Studijuodamas Maskvoje, Dovydaitis buvo veikiamas augustiniskų Vladimiro Solovjovo idėjų. Teologai, studijavę Šveicarijoje, katalikiškame Fribūro universitete, grįžę į Lietuvą, propagavo tomizmą. Šių idėjų sankirtoje Dovydaitis apmąstė Augustino filosofijos aktualumą ne tik lietuviškai minčiai, bet ir europinei kultūrai.

Literatūra ir nuorodos

¹ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*. – Kaunas: Šviesa, 1931, p. 1.

² Iki XVI a. astrologija ir astronomija buvo suprantamos kaip dvi to paties mokslo pusės (ri-

bos), o astronomas ir astrologas buvo sinonimai. Astronomija buvo priskiriama objektyviam mokslui, būtent tai buvo kūno formas tyrinėjantis mokslas, o astrologija – subjektyvus mokslas, gvildinantis gyvenimo klausimais).

- mus tos formos pagrindu. Ir tik pradėdant M. Koperniko, Fr. Bacono, J. Keplerio, I. Newtono visatos judėjimo tyrimais bei naujomis gamtos mokslo teorijomis, prasidėjo astrologijos kritika, kuri perskyrė astrologiją ir astronomiją.
- ³ Aurelijus Augustinas. *Pokalbiai su savimi*. – Vilnius: *Aidai*, 1994, (I, I, 5) p. 47.
- ⁴ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 11.
- ⁵ Aurelijus Augustinas. *Pokalbiai su savimi*, (I, VI,12), p. 65.
- ⁶ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 11.
- ⁷ Aurelijus Augustinas. *Pokalbiai su savimi*, (I, VI, 12), p. 65–67.
- ⁸ S. Aurelii Augustini. *De Ordine* II, VIII, 25 // *Opera omnia*. Ed. Migne, Patrologiae cursus completus: Series latina, t. 32, 1877, Paris, p. 1006.
- ⁹ Žr. Dalia Marija Stančienė, Juozas Žilionis. Aurelijaus Augustino septynių laisvųjų menų receptija ugdyme // *Pedagogika*, 2006, Nr. 81, p. 127–131.
- ¹⁰ S. Aurelii Augustini. *De Ordine* II, XI, 30, p. 1009.
- ¹¹ Ten pat, II, XI, 30, p. 1009.
- ¹² Ten pat, XII, 35, p. 1011.
- ¹³ Ten pat, VIII, 25, p. 1006.
- ¹⁴ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 23.
- ¹⁵ Ten pat, p. 24.
- ¹⁶ Ten pat, p. 25.
- ¹⁷ Ten pat.
- ¹⁸ Ten pat.
- ¹⁹ Aurelijus Augustinas. *Dialogai: apie laisvąjį sprendimą*. – Vilnius, 2001, II kn., p. 127.
- ²⁰ Ten pat, p. 127–129.
- ²¹ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 26.
- ²² Aurelijus Augustinas. *Dialogai. Apie laisvąjį sprendimą*, I kn., p. 53.
- ²³ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 26.
- ²⁴ Ten pat, p. 28.
- ²⁵ Aurelijus Augustinas. *Dialogai. Apie laisvąjį sprendimą*, II kn., p. 121.
- ²⁶ Ten pat, p. 123.
- ²⁷ Ten pat, p. 197.
- ²⁸ Ten pat, p. 201, 211.
- ²⁹ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 27.
- ³⁰ Žr. ten pat, p. 39.
- ³¹ Ten pat.
- ³² Žr. Aurelijus Augustinas. *Išpažinimai*. – Vilnius: *Aidai*, 2004.
- ³³ Ten pat, p. 232.
- ³⁴ Ten pat, p. 233–234.
- ³⁵ Pranas Dovydaitis. *Šv. Augustino asmenybės modernumas ir jo filosofijos aktualumas*, p. 39.
- ³⁶ Ten pat, p. 41.
- ³⁷ Ten pat, p. 74.